

Socijalna ekskluzija u centralno-istočnoj Evropi - koncept, merenje i politika intervencije

Orsolya Lelkes*

1 Uvod

„Siromaštvo je visoko politizovano pitanje u većini regija i nacija ali nigde nije tako politizovano kao u centralnoj i istočnoj Evropi (CEI). Ovo je najviše rezultat njene duge i politički određene istorije. U većini ovih zemalja, za vreme vladavine komunističkog režima, siromaštvo je proglašeno za iskorenjeno; u nekim, siromaštvo se smatralo privremenim pojavom i izuzetkom. Sledstveno tome, siromaštvo nije bilo predmet naučnog istraživanja a javne rasprave o siromaštvu su decenijama bile zabranjene. U zemljama kao što su Rumunija, SSSR i Poljska, izraz siromaštvo nije bio u zvaničnoj upotrebi sve do kasnih osamdesetih godina. U Mađarskoj, Čehoslovačkoj i Jugoslaviji, istraživanja o siromaštvu su pokrenuta tokom šezdesetih godina ali su nalazi istraživanja bili poverljive prirode (Dziewiecka-Bokun, 2000, p. 251)¹.

Pre privredne transformacije, merenje siromaštva u zemljama istočne Evrope se prvenstveno baziralo na pojmu socijalnog minimuma (Atkinson and Micklewright, 1992). Socijalni minimumi u pojedinim zemljama bazirani su bili na korpi proizvoda. Jedinica istraživanja bilo je domaćinstvo, iako su sve procene siromaštva bile prikazivane na per capita osnovi, implicirajući nepostojanje ekonomije obima unutar domaćinstva. Znatne razlike postojale su između zema-

* Ovaj rad je sačinila Orsolya Lelkes, šef Programske oblasti “Dohodak, siromaštvo i modeliranje socijalne politike” u Evropskom centru za politiku i istraživanje socijalnog blagostanja, u Beču: lelkes@euro.centre.org. Gospođa Lelkes bi želela da se zahvali Michael Förster-u na veoma korisnim komentarima o ranijim verzijama ovog rada, svojim bivšim kolegama u Ministarstvu finansija na njihovoj saradnji i mnogim korisnim idejama, pre svega Dori Benedek za njeno strpljenje u finom podešavanju mikrosimulacijskog modela, kao i kolegama Agoti Scharle, Dori Benedek and Miklos Szabo-u na njihovim naporima u vezi sa skupljanjem uporedivih podataka o mađarskim državnim izdacima. Želela bi takođe da se zahvali Herwig Immervoll-u, John Hills-u, Peter Szivos-u, Istvan Gyorgy Toth-u i Holly Sutherland na korisnim diskusijama o mikrostimulaciji, ako i kolegi Mattia Makovec-u i ostalim kolegama u Evropskom centru za politiku i istraživanje socijalnog blagostanja, na inspirativnoj razmeni ideja u vezi sa dohodnom nejednakošću i siromaštvom u Evropi. Originalni primerak ovog rada, objavila je Kancelarija Međunarodne organizacije za rad (*International Labour Office*), Ženeva, pod naslovom *Socijalna ekskluzija u centralno- istočnoj Evropi. Koncept, merenje i državne intervencije*. Copyright © 2006 International Labour Organization. Srpski prevod, copyright © 2006 Panoeconomicus.

¹ Situacija se verovatno nije razlikovala ni u jednom broju zapadno-evropskih zemalja.

lja, u odnosu na izbor proizvoda u korpi ali i u odnosu na određeni minimalni unos kalorija po danu (za detaljnu analizu metodologija, izvora podataka i empirijskih pokazatelja, videti pomenuto Atkinson et al., 1992).

Nakon demokratskih promena u devedesetim godinama, rastuća pažnja se posvećuje pitanju siromaštva u regionu. Ovo je rezultiralo obimnim akademskim radom na opisivanju nivoa siromaštva i nejednakosti dohotka. Radovi su uključivali studije o objektivnim i subjektivnim (samo-procena) aspektima siromaštva, iako se većina studija fokusirala na pojedinačne zemlje (samo da spomenemo nekoliko obimnih radova: Ferge, Sik et al. 1996; Vecernik 1996; Milanovic 1998; Tóth 2005).

Ekonomska analiza siromaštva u istočnoj Evropi uključuje takođe i različite komparativne studije između zemalja (Atkinson i Micklewright, 1992; Förster i Tóth, 1997; Förster i d'Ercole, 2005). Jedan manji ali rastući deo studija obrađuje širi koncept pod nazivom blagostanje, koji uključuje pitanja kao što su mortalitet, procenat upisa dece u školu (Cornia, Fajth et al., 1996; Micklewright i Stewart, 2001), zadovoljstvo životom (Lelkes, 2005, Sanfey Sanfey i Teksoz, 2005).

Kreatori politike u CIE relativno malo pažnje posvećuju socijalnoj ekskluziji. Poslednjih godina se situacija popravila pod pritiskom Evropske unije i ove zemlje su prihvatile da pripreme nacionalne izveštaje o merama politike koje se tiču socijalne ekskluzije, tzv. Nacionalni akcioni plan za socijalnu inkluziju. U mnogim zemljama ovi izveštaji pretenduju da budu najobuhvatniji dokumenti o socijalnoj situaciji i socijalnoj politici uopšte.

Ovaj rad ima za cilj da pruži analitičku osnovu za formulisanje budućih strategija i politike intervencije. U tom cilju, rad opisuje: 1. konceptualna pitanja u vezi sa socijalnom ekskluzijom, 2. merenje ekskluzije i 3. područje problema u CIE. Zaključni deo razmatra socijalnu politiku u Mađarskoj.

2. Koncept socijalne ekskluzije

Dohodak kao mera resursa

Korišćenje dohotka kao mere individualnog blagostanja ima mnogo očiglednih prednosti. Ekonomisti ga shvataju kao „ne-rasipnički” pokazatelj pošto omogućava jednu jedinstvenu meru. Dohodak, tj. količina evra, je uporediv ili može da bude uporediv između ljudi. Kreatori politike ga smatraju naročito relevantnom varijablom politike, s obzirom da mogu da utiču na njega i smer posledične veze se može utvrditi. Povrh toga, dohodak predstavlja samo mogućnost potrošnje, te se na taj način poštuje sloboda izbora ljudi. Drugim rečima, eksterni evaluator ne donosi vrednosni sud o proizvodima koje ljudi biraju da koriste. Individualne preferencije, ukus, se ne ispituju već se uzimaju kao date. Kao rezultat, fokus se stavlja na resurse a ne na stvarno ponašanje.

Ipak, dohodak ne mora da bude dobra mera mogućnosti potrošnje. Često je teško upoređivati dohodak pojedinaca. Ukoliko koristimo lični dohodak, ne uzimamo u obzir dohodak koji pojedinac može ostvariti od drugih članova domaćinstva. Ukoliko koristimo dohodak domaćinstva, potrebno je da učinimo jednostavne pretpostavke o deljenju resursa unutar domaćinstva (što obično znači ravnopravnu podelu), o ekonomiji obima koja se ostvaruje sa porastom veličine domaćinstva (uz izbor posebne skale ekvivalencije). Kritično je i pitanje definisanja dohotka i uključuje izbor između bruto ili neto (nakon poreza) dohotka, između različitih komponenti dohotka (da li bi, pored zarade i primanja u gotovini, trebalo uključiti i kapitalne dobitke, dohodak od sopstvene proizvodnje, korišćenje usluga bez naknade) i da li obuhvatamo i neutrošeni dohodak (poreski kredit, pripisane dobitke). (Preporuke „Kanbera grupe“ su umnogome doprinele rešavanju ovih pitanja. Za više informacija, videti: <http://www.lisproject.org/links/canbaccess.htm>.) Konačno, kritičan je i izbor vremenskog perioda. Nedeljni dohodak može više fluktuirati, s obzirom da je više izložen šokovima i sezonskim efektima. Izgleda da godišnji dohodak bolje izražava dugoročnu dohodnu poziciju. Izbor vremenskog perioda je relevantan i za dizajniranje politike intervencije. Rezultati proračuna dohodne nejednakosti ili siromaštva su iz tog razloga osetljivi na izbor dohodne jedinice, skale ekvivalencije, definiciju dohotka i vremenski period. Iz tog razloga bi trebalo eksplicitno izraziti izbor koji je učinjen a implikacije po rezultate proceniti.

Čini se da dohodak ne predstavlja adekvatnu meru resursa i često je teško prikupiti informacije o resursima koji nisu dohodak. Posebni problemi se javljaju kod merenja bogatstva. Teško je proceniti finansijska sredstva pojedinca, štednju, vrednost imovine ili prava po osnovu penzionih programa, samo da spomenemo nekoliko komponenti. Informacije o sredstvima se uglavnom odnose na trajna potrošna dobra domaćinstva. Ovi problemi u vezi sa merenjem delimično objašnjavaju slabu korelaciju dohotka sa merom deprivacije (Nolan i Whelan, 1996; Whelan, Layte et al., 2004).

Indikatori na bazi dohotka mogu da budu neodgovarajući za praćenje rezultata politike. Politika koja promovise socijalnu inkluziju može da bude više fokusirana na pristup uslugama, obrazovne performanse, učešće na tržištu rada, nego na dohodak po sebi. S druge strane, mnogi podržavaju gledište da je dohodak pogodan kao kamen temeljac u analizi blagostanja. Prema tom gledištu, kritična pitanja su: 1. unapređivanje merenja dohotka, i 2. ustanovljavanje uzročne veze između pojedinačnih mera politike i promena u dohotku. Sličan argument se koristi i prilikom upotrebe rashoda potrošnje kao jedinstvene mere za upoređivanje blagostanja. Kako navode Immervoll, Levy et al (2005), efekti pojedinačnih mera politike mogu da budu značajno izmenjeni zbog uticaja reformi drugih, posebnih politika ili usled makroekonomske situacije (npr. promene nivoa privredne aktivnosti). Mogući način rešavanja ovog problema je korišćenje teh-

nika mikrosimulacijskog modela, koje omogućavaju fokusiranje samo na jednu promenu u datom trenutku. Evropski poreski model « Euromod »², koji pokriva 15 država članica, predstavlja model ovakve vrste. Kao deo velikog projekta finansiranog od strane Evropske komisije, projekat je započeo 2005. godine i dalje se istražuju mogućnosti za uvođenje tehnika mikrosimulacijskog modeliranja u svim novim članicama EU³.

S druge strane, sve se više posvećuje pažnja korišćenju nedohodnih pokazatelja. Raste obim akademske literature koji je posvećen multidimenzionalnim indikatorima blagostanja⁴ i kreatori politike više nego ikada stavljaju na dnevni red, pored siromaštva, i pitanja socijalne inkluzije. Sledeći deo rada ima za cilj da istraži uzroke ove pojave.

Resursi možda nisu adekvatna mera kvaliteta života

Resursi ipak nisu sami sebi cilj. Resursi su samo sredstva za postizanje krajnjih ciljeva, koji se nazivaju blagostanje, korisnost ili dobrobit. Amartya Sen, dobitnica Nobelove nagrade za ekonomiju, posvetila je znatan deo svoje karijere kritikovanju tradicionalnog ekonomskih pristupa i razvijanju alternativne teorije tzv. sposobnosti. Sposobnosti nisu resursi već krajnji ciljevi koji odražavaju različite aspekte života pojedinca. Osnovne sposobnosti uključuju mogućnosti da se izbegne akutna glad i prerana smrtnost, ili sposobnost / mogućnost pojedinca da uzme učešće u životu zajednice (Sen, 1992, str. 69, 109).

Korišćenje sposobnosti se pokazuje kao posebno relevantno za analizu zemalja CIE, iz različitih razloga. Pre svega, sposobnosti su vrednosti po sebi. Uslovi koji okružuju ljude i izbori koji se pred ljudima otvaraju konačni su test za socijalne posledice tranzicije. Drugo, dohodak nije adekvatan indikator blagostanja tokom velikih promena. Kritična promena u ekonomskom sistemu može da proizvede samo delimičnu promenu u odnosu između dohotka i blagostanja. Pre i nakon promene, izmena dohotka korelaciono je povezana sa blagostanjem, ali to nije slučaj tokom same tranzicije. Pored toga, dohodak se ne može koristiti za objašnjenje razlike u individualnom blagostanju, kao što je zdravstveno stanje ili ishrana. Dohodak može samo delimično da odrazi efekte korenitih ekonomskih promena, kao što su restrukturiranje tržišta rada, redistribucija bogatstva i privatizacija državnih sredstava, reorganizacija socijalnih usluga ili promene u relativnim cenama dobara (npr. usled smanjenja cenovnih subvencija). Podaci o dohotku u nekoj vremenskoj tački neizbežno sadrže i prelazne šokove, bez obzira na mogućnost domaćinstava da se menjaju tokom vremena i da prilagođavaju

² Više informacija u radu "Uvod u Euromod" (Immervol, O'Donoghue et al., 1999) i na web sajtu Univerziteta Essex <http://www.iser.essex.ac.uk/msu/emod/>

³ Projekat koordinira Evropski centar za politiku i istraživanje socijalnog blagostanja, u Beču. Više informacija na www.euro.centre.org.

⁴ Pogledati u npr: Posebno izdanje „O nejednakosti i multidimenzionalnom blagostanju“, tradicionalno „dohodnog“ časopisa *The Review of Income and Wealth*, June 2005 (Vol. 52, (2)).

svoje potrošačke navike (Cornia, Fajth et al., 1996). Analiza dohotka se suočava sa ozbiljnim poteškoćama u vezi sa alokacijom resursa unutar domaćinstva. Indikatori individualnog nivoa blagostanja ne uzimaju u obzir eksterne procene o tome i mogu da budu naročito korisni u zemljama sa izraženim kulturnim diverzitetom. Usled poteškoća u merenju, dohodni indikatori nisu pogodni za označavanje samih resursa. Raspoloživi podaci u nekim zemljama mogu dati iskrivljenu sliku, usled postojanja skrivenog dohotka iz aktivnosti u sivoj ekonomiji ili iz sopstvene proizvodnje, ili usled poreske evazije.

Empirijski podaci nameću zaključak da raste divergencija između dohotka i blagostanja u razvijenim zemljama. Uprkos kontinuiranom rastu dohotka u SAD tokom poslednjih pedeset godina, uz trostruko uvećanje BDP per capita, zadovoljstvo životom se skoro nije promenilo (Easterlin, 1974; Diener i Seligman, 2004) a socijalna participacija se smanjila (Putnam, 2000). Takođe, podaci ukazuju da postoji slaba veza između resursa i rezultata na individualnom nivou. Zašto je tako? Slaba korelaciji između nivoa resursa i nivoa blagostanja može da se zasniva na različitim razlozima. Prvo, veoma su različite mogućnosti pojedinaца da konvertuju resurse u rezultate. Na primer, moguće je da su hendikepiranoj osobi potrebni veći resursi da dostigne isti životni standard (Zaidi i Burchardt, 2005). Konverzija resursa u rezultate može biti onemogućena eksternim ograničenjima. Ova ograničenja mogu da budu neefikasnost tržišta (nestašice), nepristupačnost usluga ili dobara ili eksterna ograničenja ličnih sloboda. Postoji takođe i insajder/autsajder problem: imigrantima je, na primer, potreban viši nivo dohotka za tradicionalno „insajderska tržišta“ kao što je odgovarajuće rešavanje stambenog problema. Drugo, rast nacionalnog dohotka neće u proseku učiniti ljude srećnijim zato što njihove aspiracije rastu ili vrše poređenje sa drugima (kod kojih dohodak raste) (Clark i Oswald, 1996; Easterlin, 2001)⁵. S druge strane, podaci koji se odnose na istočnu Evropu sugerišu da postoji jaka povezanost između nivoa dohotka i zadovoljstva životom, kada su u pitanju i zemlje i pojedinci u određenom vremenskom trenutku. Nivo BDP je korelaciono povezan sa životnim zadovoljstvom u 19 zemalja u tranziciji (Sanfey i Utku, 2005).

Upoređujući nivo zadovoljstva tokom jedne decenije ekonomske tranzicije u 8 zemalja, Sanfey i Utku zaključuju da je prosečni nivo zadovoljstva⁶ prvo opao pa zatim porastao, na sličan način kako se kretao i nacionalni dohodak. Analizirajući podatke na individualnom nivou u Mađarskoj, Lelkes (2005) zaključuje da iako su ljudi sa višim dohotkom u određenom trenutku zadovoljniji, uz nepro-

⁵ Imajte ipak u vidu da u nekom vremenskom trenutku bogati postaju znatno srećniji od siromašnih u istoj zemlji. Ovaj zaključak, čija je validnost testirana, odnosi se na veliki broj zemalja (Frey i Stutzer, 2002).

⁶ Mera sreće je samo-procenjeno zadovoljstvo životom, u Pregledu svetskih vrednosti. Na pitanje „Uzimajući sve u obzir, koliko ste ovih dana zadovoljni vašim životom u celini?“ ispitanici su svoje odgovore označavali skalom od 1 (izuzetno nezadovoljni) to 10 (izuzetno zadovoljni).

menjene ostale lične karakteristike, odnos između dohotka i zadovoljstva životom nije se značajno menjao tokom perioda tranzicije. Ovo upućuje na zaključak da novac nije postao značajniji izvor zadovoljstva u tržišno-orijentisanoj privredi.

Dohodni i ne-dohodni indikatori: upotreba u akademskom i političkom okruženju

Ovi problemi su istaknuti u literaturi o „kvalitetu života” i od skora u literaturi o „socijalnoj ekskluziji”. Teško je dati jedinstvenu definiciju ovih pristupa, pošto postoji mnoštvo teorijskih definicija i empirijskih primena. Ipak, možemo reći da ovi pristupi ističu značaj ne-dohodnih merenja i istražuju korišćenje multidimenzionalnih mera blagostanja. Ujedinjene nacije su institucija koja je začela ovaj pristup i dalje ga zagovara (UN i ILO, 1954; Drewnowski i Scott, 1966). Empirijske studije u ovom pravcu uključuju na primer „Istraživanje o švedskom nivou života”⁷ i „Komparativna studija o skandinavskom blagostanju”. Švedsko istraživanje se bazira na longitudinalnom istraživanju u jednoj zemlji, koje je posebno kreirano da se istraže životni uslovi i promene u periodu između 1968. i 1981. godine (Erikson i Aberg, 1987; Erikson, 1993). Indikatori su uključivali ekonomske resurse (dohodak i bogatstvo) i druge komponente, kao što su zdravlje, zaposlenost, obrazovanje, stambeni uslovi, socijalna integracija i politički resursi. Komparativna studija takođe koristi resurse ali je primarni fokus mnogo širi. Studija uključuje merenje obrazovanja, zdravlja, zaposlenosti, socijalnih odnosa, političkih aktivnosti i mogućnosti da se živi u skladu sa prirodom (Al-lardt, 1993). Tokom kreiranja ovog pregleda, subjektivne ocene su dobile istu težinu kao i objektivne. Subjektivni indikatori uključuju zadovoljstvo/nezadovoljstvo životnim uslovima, sreću / odsustvo sreće u društvenim odnosima i lični razvoj. Važna primena teorije sposobnosti koju je razvila A. Sen jeste Indeks ljudskog razvoja (Human Development Index HDI), koji se publikuje u UNDP Izveštaju o ljudskom razvoju počevši od 1990. godine, gde je A. Sen angažovana kao konsultant. Danas se ovaj parametar često uzima kao alternativa BDP, u cilju poređenja ljudskog blagostanja između zemalja. Izveštaj interpretira ljudski razvoj kao « proces širenja izbora koji ljudi imaju i nivo dostignutog blagostanja » (UNDP, 1990, str.10). Merenje ljudskog razvoja se fokusira na tri osnovna elementa ljudskog života: dužina života, znanje i valjani životni standard. Prema tome, HDI je kompozitni indeks, koji se obračunava kao prosta aritmetička sredina očekivanog trajanja života po rođenju, nepismenosti i broja učenika u ško-

⁷ „Nivo života” je specifičan pojam koji se koristi u „Istraživanju o švedskom nivou života”. Kreatori ovog istraživanja su hteli da naglase razliku između tog pojma i pojma životnog standarda. Životni nivo uključuje, pored resursa, i državu i dostignuća pojedinca. Životni standard još uvek nije precizno definisan koncept i unutar koncepta postoje razna oprečna mišljenja i pogledi. U terminologiji koju koristi Sen, sposobnosti se u stvari mogu iskoristiti za ocenu životnog standarda, tako da izgleda da nema kontradikcije između pristupa „životni standard” i „sposobnosti” (Sen 1987).

lana, i iznosa BDP per capita. Rang zemlje prema HDI može znatno odstupati od onog prema BDP per capita. Evropsko istraživanje o kvalitetu života, sprovedeno 2003. godine od strane Evropske fondacije za unapređenje životnih i radnih uslova, predstavlja izuzetan izvor informacija o 28 zemalja, uključujući i 25 zemalja članica EU i tri zemlje-kandidata (2004). Prema ovom pristupu, kvalitet života se odlikuje sledećim karakteristikama:

Odnosi se na životnu situaciju pojedinaca i zbog toga zahteva mikro perspektivu,

Predstavlja multidimenzionalni koncept: „Multidimenzionalnost ne zahteva samo opis nekoliko životnih domena već i stavljanje naglaska na međudnose domena, s obzirom na doprinos koji ti odnosi daju kvalitetu života,

Meri se i objektivnim i subjektivnim indikatorima. Subjektivne i biheviorističke percepcije su ključne da bi se razumeo pojedinac.

Istraživanje se sastoji od 6 ključnih oblasti:

- Zaposlenost
- Ekonomski resursi
- Porodica i domaćinstvo
- Život u zajednici i socijalna participacija
- Zdravlje i zdravstvena zaštita
- Znanje, obrazovanje i obuka.

Izraz „socijalna ekskluzija“ je po svemu sudeći potekao iz Francuske i odnosio se na pojedince koji su bili isključeni iz sistema socijalne zaštite (Hills, Le Grand et al., 2002; Estivill, 2003). „Les exclus” su bili nezaposleni pojedinci bez osiguranja, najčešće mladi ljudi, hendikepirani i samohrani roditelji, tokom sedamdesetih godina. Jedna od novijih definicija u Velikoj Britaniji objašnjava pojam na sledeći način: „Pojedinac je socijalno isključen kada ima želju ali nema mogućnosti da učestvuje u generalno prihvaćenim aktivnostima u društvu u kojem živi“ (Burchardt, Le Grand et al., 2002, 30, 32. o.). Shodno tome, socijalna ekskluzija se javlja kad pojedinac, na primer, želi da se zaposli, da pozove goste ili izađe na glasanje – ali ne može to da uradi. Ova definicija je, prema tome, osetljiva na pitanje „agenta“: ko vrši ekskluziju. Pojedinci se ne bi smatrali isključenim ukoliko oni sami ne žele da učestvuju. Primer za takvu situaciju je dobrovoljno povlačenje neke manjinske grupe iz određenih društvenih aktivnosti. U praksi je, međutim, teško razlikovati dobrovoljnu od ne-dobrovoljne ekskluzije.

Pored opisanog problema socijalne ekskluzije, nedostatak socijalne kohezije takođe može da znači segregaciju oblika života i institucija većine u društvu i jedne elitne grupe (Barry, 2002). Ovaj fenomen se najčešće povezuje sa SAD. Osnovne karakteristike ovog problema imaju dualnu prirodu: manjina, koja koristi privatne škole, privatni sistem zdravstvene zaštite ili čak privatno obezbeđenje, nema mnogo interesa da finansira opšte javne usluge ali istovremeno pred-

stavlja jaku interesnu grupu u političkoj sferi. Prema zaključcima koje je izveo Barry, ovakva situacija na kraju vodi promeni uloge države, koja više ne odražava preferencije većine u vezi sa „socijalnom solidarnošću“. Ovaj argument pokazuje da analiza socijalne ekskluzije ne bi smela da se fokusira samo na one «na dnu».

Ova definicija socijalne ekskluzije takođe naglašava relativni aspekt datog koncepta. Shvatanje „opšte prihvaćenih aktivnosti u društvu“ zavisi od toga koje je konkretno društvo u pitanju i od vremenskog trenutka. Jedna od posledica privrednog razvoja je i ta da je ljudima potrebno više resursa da bi ostvarili socijalnu participaciju. Korišćenje interneta, na primer, nije bilo od velike važnosti za pristup uslugama na početku devedesetih godina, dok je danas to sve više slučaj. „Digitalna podela“ je jedan novi aspekt socijalnih nejednakosti. Pionir ovog relativnog pristupa je Townsend, sa svojom klasičnom studijom o siromaštvu (1979), a nedavno je takav pristup prihvaćen i u Evropskoj uniji, prilikom definisanja vodećih indikatora siromaštva. Prema ovom indikatoru, ljudi su izloženi „riziku od siromaštva“ ukoliko je njihov dohodak niži od 60% prosečnog nacionalnog dohotka. Sledstveno tome, u bogatom društvu je potrebno raspolagati sa više resursa da bi se izbegla opasnost siromaštva.

Da zaključimo, koncept socijalne ekskluzije se sumarno može prikazati na sledeći način:

- Socijalna ekskluzija se odnosi i na stanje isključenosti i na proces ekskluzije, i stoga:
- Koncept je dinamičan – posmatra promene u statusu pojedinaca kroz vreme;
- Koncept je multidimenzionalan – istražuje različite aspekte života pojedinca;
- Koncept je relativne prirode – relativan u odnosu na dato vreme i prostor.

Prema tome, operacionalizacija koncepta zahteva fokusiranje na različite aspekte socijalne participacije tj. na « rezultate ». Pitanja kao što su etnicitet ili život u siromašnim oblastima nisu sama po sebi indikatori socijalne ekskluzije, već predstavljaju faktore rizika od pojave isključivanja. Evropska unija se već duže vreme bavi problemom siromaštva ali je termin « socijalna ekskluzija » usvojen tek kasnih osamdesetih godina, da bi od devedesetih godina postao centralna tačka socijalne agende. Ključni događaj u ovom procesu bio je usvajanje osamnaest zajedničkih indikatora socijalne ekskluzije, u Lekenu, decembra 2001. godine - poznatih pod nazivom Leken indikatori. Ove indikatore koriste zemlje članice u nacionalnim akcionim planovima za socijalnu inkluziju, u cilju praćenja društvenog razvoja.

Leken indikatori

Indikatori za praćenje socijalne inkluzije, tzv. Leken indikatori, najviše koriste dohodnu metriku. Više od polovine indikatora (11 od ukupno 21 indikatora) su

mere siromaštva ili dohodne nejednakosti (Tabela 1). Iz toga se zaključuje da portfolio Leken indikatora više naglašava resurse nego rezultate ili performanse. Ostale dimenzije blagostanja uključuju zaposlenost, zdravlje i obrazovanje. Indikatori koji pokazuju stambene uslove se još razvijaju (Atkinson, Cantillon et al. 2005). Indikatori koji se predlažu od strane tima obuhvataju situacije nerešenog stambenog problema i poseban indeks stambenih problema. Slično tome, Atkinson i ostali autori predlažu kreiranje indeksa uskraćenosti, koji bi uključivao osnovne kategorije koje se smatraju nužnim potrebama (npr. nemogućnost da izdvoje sredstva za odgovarajuće grejanje, za nedeljni odmor izvan kuće, obrok sa mesom, piletinom ili ribom svakog drugog dana, itd). Posebna karakteristika ovog indeksa bi se ogledala u činjenici da pojedinačne kategorije imaju istu specifičnu, nepromenljivu kroz vreme, težinu u svakoj zemlji – tako bi ovaj indeks bio „apsolutni” indikator. Na ovaj način, indeks uskraćenosti bi obezbedio korisne komplementarne informacije o stopi „rizika od siromaštva”, koja je relativni indikator jer koristi nacionalni prag siromaštva (definisano kao 60% prosečnog nacionalnog dohotka). Današnji, i moguće je neki budući novi, set Leken indikatora ne uključuje nikakvu meru socijalne izolacije ili subjektivnog blagostanja (npr. zadovoljstvo životom), uprkos tome što akademska literatura ove aspekte smatra ključnim kada je kvalitet života u pitanju. Obe ove dimenzije su uključene u socijalne indikatore koje koristi OECD (2005). Slično tome, ovi aspekti su sastavni deo Prvog evropskog istraživanja o kvalitetu života iz 2003. godine, kako je već spomenuto. Kreatori politike u različitim zemljama sve više posvećuju pažnju subjektivnim merama blagostanja. U martu 2005. godine, Vlada Velike Britanije se obavezala da će pripremiti „novi set indikatora koji su više orijentisani prema rezultatima, uz obavezu da se razmotre i novi indikatori, kao što je blagostanje”⁸

⁸ <http://www.sustainable-development.gov.uk/publications/uk-strategy/uk-strategy-2005.htm>; Citat iz dokumenta: „U cilju boljeg razumevanja i orijentacije na blagostanje, do kraja 2006. godine, Vlada će sponzorirati multidisciplinarno istraživanje da bi se povezala postojeća istraživanja i međunarodno iskustvo, kao i da bi se istražilo kako treba menjati politiku da bi se fokusiralo na blagostanje. U zavisnosti od jačine empirijskih argumenata, ovo istraživanje može poslužiti kao informaciona osnova budućeg razvoja politike i trošenja sredstava, pošto se ovakva održiva politika počne primenjivati. Istraživanje takođe može da pruži osnovu za razvoj obuhvatnijeg seta indikatora blagostanja koji će podržavati Okvir i naše posebne strategije održivog razvoja.”

Tabela 1. Leken indikatori i dimenzije blagostanja

| Dimenzija | Leken indikator | | OECD, EQOLS ili drugi indikator |
|-------------------------|---|---|---|
| | Primarni indikator | Sekundarni indikator | |
| Dohodak | 1. Stopa rizika od siromaštva 2. Prag rizika od siromaštva 3. Dohodni racio 4. Trajna stopa rizika od siromaštva 5. Relativan prosečni gep od rizika siromaštva | 13. Disperzija oko praga rizika od siromaštva 14. Bazna Stopa rizika od siromaštva, u određenom vremenskom trenutku 15. Stopa rizika od siromaštva pre socijalnih davanja u gotovini 16. Gini koeficijent 17. Trajna stopa rizika od siromaštva (50% prosečnog dohotka) 18. Siromašni zaposleni (rizik od siromaštva zaposlenih) | |
| Zaposlenost | 6. Regionalna kohezija (Koeficijent odstupanja stopa zaposlenosti na nivou NUTS 2) 7. Dugoročna stopa nezaposlenosti | 19. Dugoročni udeo nezaposlenih 20. Udeo nezaposlenih na veoma dugi rok | |
| Obrazovanje | 9. Broj mladih koji su napustili školu pre završetka, nisu u obrazovnom procesu ili na obuci 10. Niska stopa pismenosti kod učenika | 21. Osobe sa nižim obrazovanjem | |
| Zdravlje | 11. Očekivano trajanje života, po rođenju, u 1. i 60. godini 12. Zdravstveno stanje (sopstvena definicija) prema nivou dohotka | | Rana smrtnost ili očekivano trajanje života |
| Stanovanje | | | Indeks stambenih problema Beskućnici |
| Socijalna izolacija | | | Odsustvo kontakata sa drugima u svakodnevnom životu Članstvo u grupama (formalnim i neformalnim) |
| Subjektivno blagostanje | | | Samo-procena zadovoljstva životom Samo-procena sreće |

Izvor: Atkinson et al (2005), Evropska Fondacija Dablin (2004), OECD (2005) Napomena: za definiciju Leken indikatora, videti e.g. Atkinson et al (2005), Tabele 2.2a-b

Problemi oko podataka u zemljama CIE: uporedivost, longitudinalni karakter i nedohodne komponente

Eurostat obezbeđuje jednostavni pristup informacijama u NewCronos bazi podataka, koja sadrži različite agregatne indikatore siromaštva i socijalne ekskluzije, tzv. Leken indikatore. S obzirom da je metodologija indikatora harmonizovana, obezbeđena je uporedivost između zemalja. Indikatori obezbeđuju korisnu početnu osnovu za analizu i zbog toga će biti korišćeni i u narednim delovima ovog rada. U slučaju Mađarske, alternativni izvori su ipak pogodniji, te su isti i korišćeni u analizi⁹. Iako se veći broj Leken indikatora može raščlanjivati na različite podkategorije (npr. prema uzrastu, polu, tipu domaćinstva), ipak su oni indikatori agregatnog tipa. Dublje istraživanje zahteva prikupljanje podataka sa nivoa pojedinca, što je takođe uporedivo između zemalja. Merenje trajnog siromaštva ili deprivacije zahteva grupe podataka sa informacijama o istim pojedincima, u periodu od nekoliko godina. Pored toga, u cilju upoređivanja između zemalja, grupe podataka moraju da budu međunarodno uporedive. Za grupu od 15 „starih” članica EU, jedini izvor takvih podataka je Panel domaćinstva Evropske zajednice (ECHP), koji obuhvata period između 1995. i 2001. godine. Ovo istraživanje će biti zamenjeno novim godišnjim, međusektorskim pregledom (Pregled dohotka i ulova života, SILC). Zemlje članice mogu prikupljati longitudinalne panel podatke ali nemaju obavezu da to čine. Pored toga, SILC ne sadrži detaljne upite vezane za ne-dohodne pokazatelje deprivacije, uključujući nepostojanje vlasništva nad trajnim potrošnim dobrima, pristup zadovoljavanju osnovnih životnih potreba ili potreba za uspostavljanjem društvenih odnosa – što će svakako ograničiti područje analize i upoređivanje socijalno isključene populacije u različitim zemljama. Ipak, očigledna prednost SILC pregleda je u tome da će obuhvatiti i zemlje koje su nove članice EU, uključujući i 8 zemalja centralno-istočne Evrope.

Alternativni izvori podataka sadrže samo međusektorske informacije i obuhvataju samo nekoliko CIE zemalja. Luksemburško istraživanje dohotka (LIS) je uključilo harmonizovan i standardizovan pregled dohotka u 29 zemalja. Što se tiče CIE regiona, ovo istraživanje obuhvata Češku, Slovačku, Mađarsku i Poljsku, od samog početka devedesetih godina, dok je kasnije prošireno da bi uključilo i Estoniju, Rumuniju i Sloveniju. LIS baza podataka omogućila je empirijsko upoređivanje nivoa siromaštva u nekim od ovih zemalja (Förster i Tóth, 1997; 2001). Uprkos tome, LIS ima izvestan broj nedostataka sa aspekta istraživanja socijalne ekskluzije. Ova baza podataka sadrži samo međusektorske in-

⁹ Mađarski Nacionalni akcioni plan za socijalnu inkluziju napominje da je “sporna pouzdanost podataka o dohotku. Podaci se dobijaju iz Pregleda budžeta domaćinstava (izrađuje ga Nacionalni statistički institut CSO), koji često potcenjuje dohodak i, naročito, njegovu disperziju. Drugi raspoloživi izvor podataka, TARKI’s Monitor Surveys, daje podatke o dohotku koji izgledaju bliži stvarnosti ali su dobijeni na osnovu malog uzorka.” (Mađarska Vlada, 2004, p. 10)

formacije i stoga ne dozvoljava dinamičku procenu situacije kod pojedinca tokom vremena. Najnoviji podaci koji se danas mogu dobiti su iz 2000. godine, a za neke CIE zemlje podaci su čak iz 1996. godine, što se čini zastarelim ukoliko nam je cilj da ocenimo uticaj socijalne politike. Konačno, kako i samo ime istraživanja govori, LIS se prvenstveno bavi prikupljanjem uporedivih podataka o dohotku i zbog toga se pokazuje kao istraživanje neodgovarajuće za ostale aspekte socijalne ekskluzije.

Evropski socijalni pregled (ESS) je novi, međusektorski pregled koji obuhvata više zemalja. Od 22 zemlje koje su učestvovala u prvom krugu istraživanja tokom 2002/2003. godine, 4 zemlje su istočno-evropske zemlje. U toku je drugi krug istraživanja, koji će uključiti sedam zemalja iz regiona: 6 članica EU i Ukrajinu. Pregled nudi različite interesantne aspekte socijalne ekskluzije, na primer socijalnu izolaciju, probleme u susedstvu i loše zdravstveno stanje. Uprkos tome, veličina nacionalnog uzorka (oko 1.000) ne pruža osnovu za dublju analizu specifičnih faktora rizika, kao što su etnicitet ili region. Da zaključimo, ESS pruža mogućnost multidimenzionalnog, ali ne dinamičkog, pristupa. Nove članice EU su takođe obuhvaćene pregledom, u okviru Prvog evropskog istraživanja o kvalitetu života iz 2003. godine, koje je realizovala Evropska fondacija za unapređenje uslova života i rada, iz Dablina, Irska.

Ukratko, sve više podataka i empirijskih nalaza se odnosi na istočno-evropske zemlje koje su postale članice EU ili koje čekaju prijem u EU. Podaci o ostalim zemljama istočne Evrope su ograničeni, naročito sa aspekta međunarodne uporedivosti.

3 Socijalna situacija i područje problema

Nizak dohodak

Stopa siromaštva u CIE zemljama nije bitno niža od onih u „starim” članicama EU, ukoliko koristimo najšire prihvaćenu definiciju. Prema primarnoj meri siromaštva, riziku od siromaštva, 15% građana EU se smatra siromašnim. Shodno tome, u proseku 15% stanovništva EU raspolaže dohotkom koji je niži od 60% prosečnog (ekvivalentnog) nacionalnog dohotka. Stopa siromaštva u EU25 se kreće između 8% i 21%, što sugerise faktor 3. S obzirom da su zemlje sa najvišom i najnižom stopom siromaštva upravo iz CIE regiona, ukoliko se konstatacija o rasponu stope siromaštva primeni na ovaj region, može se implicitno zaključiti da se stopa siromaštva između novih članica EU kreće između 8% i 21%. Stopa siromaštva je naročito niska u Češkoj i Sloveniji, približno na nivou nordijskih zemalja. Slovačka predstavlja drugi ekstrem, sa najvišom stopom siromaštva koja je na nivou Irske i Grčke. Poljska, i u manjoj meri baltičke zemlje, beleže stopu siromaštva koja je neznatno iznad proseka za EU25. Začudujuće, prosečna stopa siromaštva (ponderisana veličinom populacije) u 2001. godini je

bila nešto niža u EU25 (15%) nego u EU15 (16%). Prosečna stopa siromaštva u 8 novih članica EU iz centralno-istočne Evrope iznosila je 14%, dakle ispod proseka za 15 starih članica EU. Prema tome, ukoliko se koriste nacionalni prag siromaštva i relativna definicija siromaštva, može se zaključiti da proširenje Unije nije dovelo do poraste prosečne stope siromaštva u EU.

Merenje siromaštva

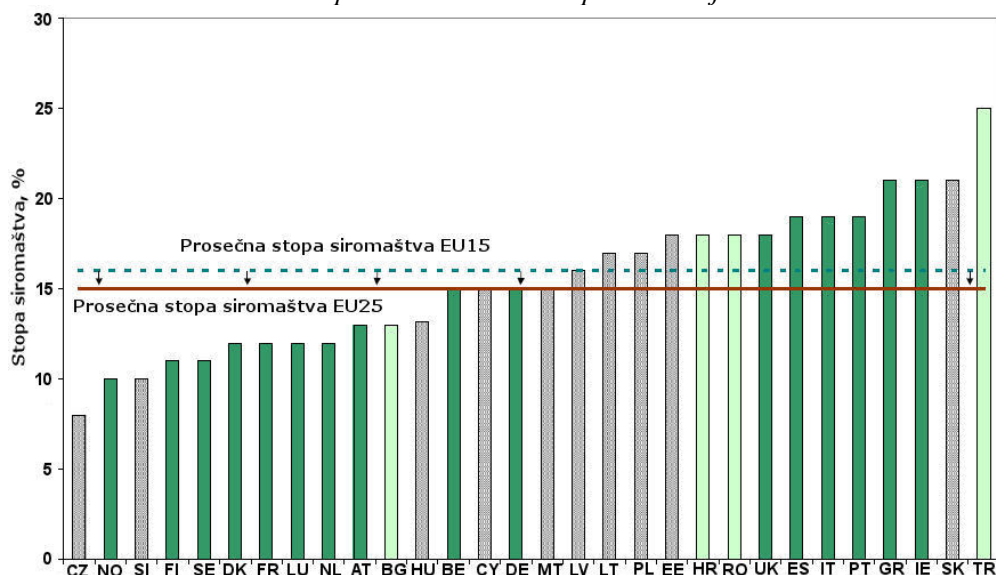
Definicija

Siromaštvo se ovde definiše kao raspoloživost dohotkom koji je niži od 60% prosečnog nacionalnog dohotka. Ovo je konvencionalna definicija koja se koristi u EU, ali je važno uzeti u obzir druge moguće definicije (npr. odnos stopa rizika od siromaštva prema pragu siromaštva prema nivou od 40%, 50% i 70% proseka – koji se koriste kao sekundarni Leken indikatori) i posebno u kojoj meri dohodak zaostaje za pragom siromaštva (gep siromaštva).

Korekcije u odnosu na veličinu domaćinstva

Analitička osnova je dohodak domaćinstva, korigovan u odnosu na veličinu domaćinstva, a ne dohodak pojedinca. Uzima se u obzir činjenica da pojedinac živi u domaćinstvu u kojem članovi dele resurse. To je naročito važno za ispitivanje relativne pozicije dece koja obično nemaju sopstveni dohodak. Umesto da se koristi jednostavna mera kao što je dohodak per capita, prosečan dohodak pojedinaca koji žive u domaćinstvu se računa ponderisanjem svakog člana prema tzv. „modifikovanoj OECD skali” (davanjem pondera 1 prvom odraslom članu, 0.5 drugom i svakom sledećem odraslom članu i 0.3 svakom detetu). Na ovaj način uzimamo u obzir ekonomiju obima u rashodima domaćinstva (npr. za dvoje ljudi koji žive zajedno, potrebno je manje resursa da se dostigne isti nivo životnog standarda, nego što bi to bio slučaj da žive posebno – zbog fiksnih troškova domaćinstva).

Slika 1. Stopa siromaštva u evropskim zemljama

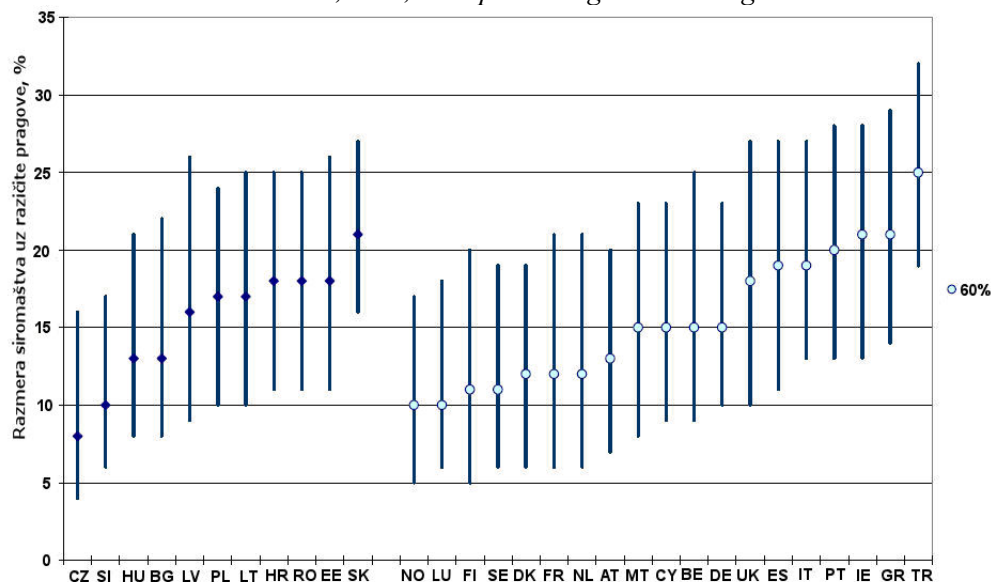


Napomene: Referentna godina: 2003, izuzev: SI, NO, NL, BG, AT, LT, PL, HR, PT, TR: 2002; RO: 2001; MT: 2000. Stopa siromaštva: udeo populacije sa dohotkom ispod 60% prosečnog nacionalnog dohotka. Nove članice i zemlje-kandidati su označene drugom bojom ili šarom.

Izvor: Eurostat NewCronos Database (2005), Hungary: Tarki Monitor 2003

Procene siromaštva su osetljive na prag siromaštva koji se koristi. Najčešće korišćena definicija siromaštva u EU, kao i primarni Leken indikator, bazira se na pragu siromaštva koji odgovara nivou od 60% prosečnog nacionalnog dohotka. Ovaj indikator siromaštva sugerise da 15% stanovništva EU živi u siromaštvu. S obzirom na relativnu proizvoljnost ovakvog praga siromaštva, testirali smo u kojoj meri su procenjene stope siromaštva osetljive na izabrani prag. (vidi Sliku 2). U situaciji kada veliki broj ljudi raspolaže dohotkom koji se nalazi neznatno ispod ili iznad određenog praga, izmenjeni prag može bitno da promeni rezultate ispitivanja. Da smo koristili prag siromaštva na nivou od 50% nacionalnog dohotka, rezultati bi pokazali da je udeo siromašnih u ukupnoj populaciji EU oko 9%. S druge strane, prag siromaštva na nivou od 70% rezultirao bi stopom siromaštva od 24%.

Slika 2. Osetljivost stope siromaštva u odnosu na izabrani prag: Stope siromaštva na nivou od 50%, 60%, 70% prosečnog nacionalnog dohotka



Napomene: Referentna godina: 2003, izuzev: HU, SI, NO, NL, BG, AT, LT, PL, HR, PT, TR: 2002; RO: 2001; MT: 2000

Izvor: Eurostat (2005), NewCronos database, Hungary: Tarki Monitor 2003

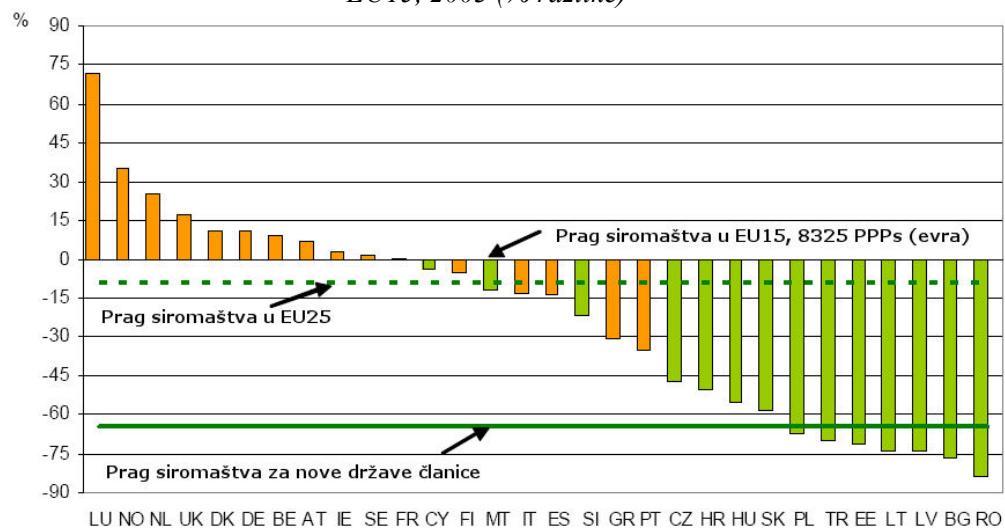
Prag siromaštva značajno utiče na stepen siromaštva ali ne utiče bitno na rang zemlje. Na slici 2, zemlje su rangirane prema uobičajenom pragu od 60%. Krugovi označavaju nivo siromaštva (koristeći ovu definiciju) a linije označavaju raspon siromaštva kada se uvedu i alternativni pragovi od 50% i 70%. Najniža tačka predstavlja prag od 50%, dok najviša označava izbor praga od 70%. Slika pokazuje različitu distribuciju dohotka u odabranim zemljama. Upoređivanjem na primer Letonije i Litvanije, Letonija ima nižu stopu siromaštva kada se koristi prag od 60%, dok je stopa viša kada se prag podigne za 10%. Ovo ukazuje na stanje u kojem relativno veliki broj ljudi raspolaže dohotkom koji se kreće oko nivoa od 60%.

U slučaju drugih zemalja, odstupanje od standardne vrednosti (na šta ukazuje dužina linije) pokazuje osetljivost ovih procena. Kako vidimo, u zemljama kao što su Finska, Velika Britanija i Španija, relativno veliki broj ljudi ostvaruje dohodak po nivou veoma blizak pragu od 60%. U drugim zemljama, na primer u Sloveniji, Austriji, Nemačkoj i Slovačkoj, stope siromaštva su manje osetljive na izbor praga, iz razloga relativno „pravolinijske” raspodele dohotka. Rezultati pokazuju da je važno eksplicitno navesti polazne pretpostavke, s obzirom na značajnu osetljivost rezultata, naročito kada je u pitanju nivo siromaštva na nacionalnom nivou.

Korišćenje relativnog nacionalnog praga, ipak, može da se pokaže neodgovarajućim kada se vrše upoređivanja između zemalja. Monetarna vrednost nacionalnog praga siromaštva znatno varira od zemlje do zemlje, što takođe implicira da bi jedinstveni prag za EU rezultirao još većim stopama u zemljama koje nisu članice EU. Razlog za korišćenje nacionalnog praga leži u shvatanju da nacionalne vlade imaju odgovornost za kreiranje politike koja utiče na distribuciju dohotka. Ovo dalje znači da se pojam socijalne pravde interpretira unutar pojedinačnog društva. Drugim rečima, pravednost određenog načina distribucije dohotka u nekoj zemlji se vrednuje od strane stanovnika te zemlje. Dizajn EU, sa njenim fokusiranjem na socijalnu koheziju u zemljama članicama i sa korišćenjem fondova u tu svrhu, implicira da se socijalna pravda ipak može tumačiti i kao pojam koji se primenjuje na nivou čitave zajednice.

Pored toga, poznato je da, unutar društvenih odnosa, ljudi često porede sopstvenu finansijsku situaciju ne samo sa svojim sugrađanima, već i sa građanima drugih (najčešće bogatijih) zemalja. S druge strane, korišćenje jedinstvenog novčanog praga širom Evrope navodilo bi na pogrešne zaključke. U cilju ilustracije, Förster et. al. (2003) su obrađivali stope siromaštva u Mađarskoj, Češkoj i Sloveniji korišćenjem zajedničkog praga za 18 zemalja članica EU. Prema podacima iz 1999. godine, zaključili su da bi korišćenje zajedničkog praga « EU18 » umesto nacionalnog praga siromaštva dupliralo stopu u Sloveniji, trostruko uvećalo stopu u Češkoj i šest puta uvećalo stopu siromaštva u Mađarskoj (p. 29). Prema ovoj analizi, 8 miliona ljudi, od ukupne populacije od 10 miliona, bi se smatralo siromašnim. Prema novim podacima Eurostat-a, ukupan prag siromaštva u novim članicama je više od 60% niži od prosečnog praga za EU15. Prag siromaštva u Sloveniji, u smislu pariteta kupovne moći, blizu je praga u Španiji, Grčkoj i Portugalu. U svim drugim zemljama centralno-istočne Evrope, koje nisu članice EU, prag siromaštva je znatno niži nego u svim EU15 zemljama. Tri baltičke zemlje, Bugarska i Rumunija imaju naročito niske nivoe praga siromaštva, oko 75% ili više ispod nivoa EU15 proseka. Ukoliko bi se kao nekakav univerzalni prag siromaštva označio nivo EU proseka, relativno malo ljudi u zemljama EU15 bi se smatralo izloženim riziku od siromaštva, dok bi u novim članicama, kao i u Grčkoj i Portugalu, najveći deo populacije bio izložen ovom riziku.

Slika 3. Prag siromaštva u odabranim zemljama, u poređenju sa prosekom EU15, 2003 (% razlike)



Napomena: vrednosti nacionalnog praga su korigovane Indeksom potrošačkih cena, kada se raspolagalo samo podacima za 2002. ili 2001. godinu.

Izvor: Eurostat (2005), CPI za Tursku: Nacionalna banka Turske

Podaci jasno ukazuju na ograničenja ovakvog pristupa. Imajući u vidu ulogu koju danas ima EU budžet i zajednica kao celina, nije jasno kakve bi bile posledice ako bi se, na primer, utvrdilo da velika većina stanovništva jedne zemlje, prema evropskim standardima, spada u kategoriju siromašnih. Iz tog razloga, istraživači Evropskog centra iz Beča smatraju da sadašnji, nacionalni indikatori moraju da budu dopunjeni novim indikatorom ne-dohodne deprivacije, koji bi se primenjivao širom Evrope, i koji bi predstavljao « pažljivo odabranu grupu apsolutno minimalnih, ne-dohodnih pokazatelja » (Förster, Fuchs et al., 2003, str.32)¹⁰.

„Smatramo da današnji i neizbežan, budući pravac razvoja (manje autonomije za nacionalnu politiku usled evropske integracije; slobodno menjanje prebivališta i slobodan pristup tržištu rada unutar EU ; [...])predstavlja snažan argument za tezu da nacionalne procene siromaštva treba dopuniti procenama koje se odnose na celu (proširenu) EU, kao jedno društvo. ” (str. 22-23)

Razmatranje socijalne ekskluzije u centralnoj i istočnoj Evropi se ne može ograničiti samo na upoređivanje nivoa dohotka u jednom vremenskom trenutku,

¹⁰ Förster et al (2003) takođe zastupaju stav da kao jedna od alternativa, “gornji prag” – dohodni prag za čitavu Evropu, bi trebalo da bude kombinovan sa ne-novčanom deprivacijom koja bi se razlikovala od zemlje do zemlje.

već se u obzir moraju uzeti i promene kroz vreme. Ove zemlje su prošle kroz proces velikih promena i ljudi ocenjuju sopstveni dohodak prema situaciji u prošlosti. Opšte je poznato da je došlo do znatnog porasta siromaštva i dohodne nejednakosti u ovim zemljama. Intenzitet ovog porasta, međutim, nije sasvim jasan usled veoma ograničenih, dugoročnih podataka koji su uporedivi (videti argumentaciju u prethodnom delu rada). Förster i d'Ercole (2005) analiziraju promenu Gini koeficijenta u Poljskoj, Mađarskoj i Češkoj, u periodu 1995-2000. godina. Nije uočena znatna promena u Mađarskoj i Češkoj, dok je u Poljskoj došlo do smanjivanja nejednakosti. Nameće se dakle zaključak da je do najvećeg rasta nejednakosti došlo u ranoj fazi tranzicije. U Mađarskoj se rast siromaštva i dohodnih nejednakosti beleži već tokom osamdesetih godina. U svom obimnom istraživanju, Tóth (2004) pokazuje da se siromaštvo udvostručilo u periodu između 1987. i 1996. godine, a da je nakon toga došlo do stabilizacije nivoa siromaštva. Koristeći prag siromaštva od 50% prosečnog dohotka, izveo je zaključak da je tokom prve dekade tranzicije došlo do porasta siromaštva za 4% do 8%¹¹. Tokom istog perioda, Gini koeficijent je porastao od 0.236 do 0.290. Došlo je do značajne društvene polarizacije: porastao je udeo kako bogatih, tako i siromašnih, dok je udeo srednjih slojeva opao. Tóth tvrdi da krajem devedesetih godina nije zabeležen značajniji porast nivoa nejednakosti u Mađarskoj, ali i dodaje da je došlo do porasta nivoa dohotka i, shodno tome, do rasta raspona između ekstremnih vrednosti.

Ne-dohodni pokazatelji

Nezaposlenost je jedan od ključnih indikatora socijalne ekskluzije. Prema tome, stanje nezaposlenosti, tj. kada pojedinac traži posao i spreman je da počne da radi, smatra se nepoželjnom situacijom u odnosu na zaposlenost. Nije dovoljno stanje nezaposlenosti okarakterisati kao odsustvo sa tržišta rada. Odsustvo aktivnosti može da bude stvar izbora, na primer radi čuvanja deteta, ili može da bude potreba, e.g. beg od nezaposlenosti u vidu ranijeg penzionisanja ili invalidske penzije. Dva poslednja slučaja neaktivnosti su problematična sa različitih aspekata. Pre svega, obe situacije se javljaju kao « čorsokak » i zbog toga je veoma mala verovatnoća ponovnog ulaska na tržište rada, delimično i zbog finansijskog stimulansa i odsustva mogućnosti ponovne radne integracije. Ovakvo stanje je ekonomski neefikasno i društveno nepoželjno. Sve navedeno upućuje na to da bi idealan indikator socijalne inkluzije mogao da bude:

Biti zaposlen, obavljati posao koji ispunjava ili vršiti aktivnost, koja je društveno vrednovana, izvan tržišta rada

U specifičnom kontekstu istočne Evrope, nezaposlenost po sebi nije adekvatan indikator socijalne ekskluzije, uz dati nivo „nedobrovoljne” neaktivnosti.

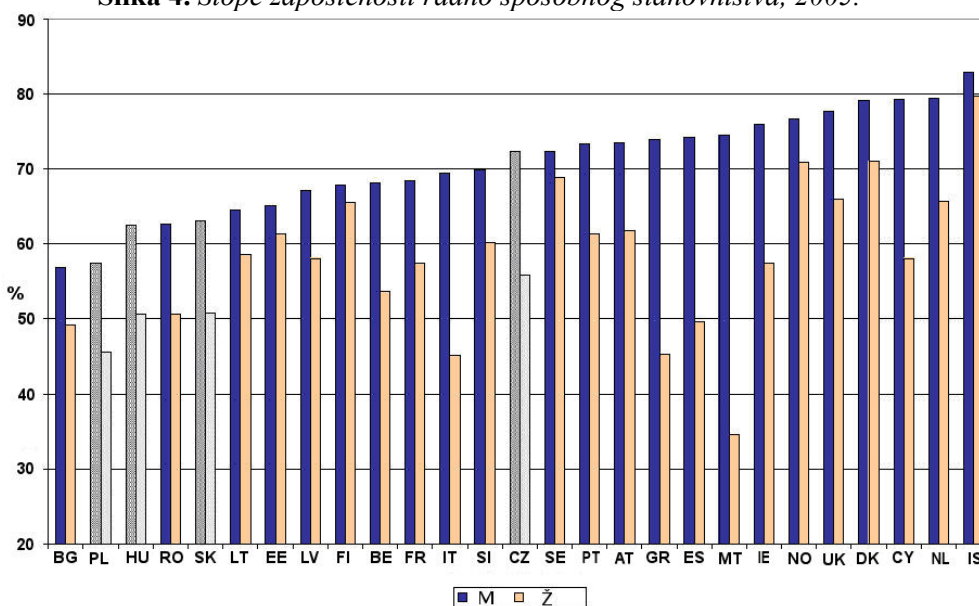
¹¹ Privredna transformacija je prethodila prvim demokratskim izborima 1990. godine i već je bila započela kasnih osamdesetih godina, kao što će biti prikazano u Tabeli 2.

S obzirom da je veoma je teško razdvojiti nedobrovoljnu od dobrovoljne nezaposlenosti, drugim rečima, razlikovati izbor od ograničenja¹², analiza će se fokusirati na

Zaposlenost u okviru tržišta rada

U većini istočno-evropskih zemalja, nivo zaposlenosti muškaraca je nizak: u osam zemalja, stopa zaposlenosti muškaraca je ispod 70% (prema Lisabonskoj deklaraciji, to je cilj Evropske unije za 2010. godinu), što je ispod prelaznog Stokholmskog cilja od 67% za 2005. godinu. Kada su CIE zemlje u pitanju, Poljska, Mađarska i Slovačka imaju problem sa niskom zaposlenošću, a stopa zaposlenosti muškaraca se kreće između 57% i 63% od ukupnog radno sposobnog stanovništva. Zaključak je da čak i u zemljama koje najbolje rezultate, kao što je Slovačka, dva od tri muškarca su zaposlena. Češka ne beleži ovakvu vrstu problema: stopa zaposlenosti muškaraca je 72%, što odgovara podacima koji se odnose na Švedsku, Austriju i Portugal gde se odgovarajuća stopa kreće oko proseka za EU25.

Slika 4. Stope zaposlenosti radno sposobnog stanovništva, 2005.



Napomena: stanovništvo starosti između 15 i 64 godine

Izvor: Eurostat (2005), NewCronos database, na osnovu LFS 2005 Q1

U poređenju sa EU, stopa zaposlenosti žena je takođe niska u zemljama CIE. Jedan od razloga je i taj da je, tokom devedesetih godina, u EU15 do porasta zaposlenosti žena, dok je u zemljama centralno-istočne Evrope zabeležen pad za-

¹² Kao primer interesantnog empirijskog pokušaja u ovom pravcu, videti Burchardt and LeGrand (2002).

pošljavanja žena. Uopšteno govoreći, žene su više pogođene ekonomskim restrukturiranjem ovih zemalja nego muškarci. Iako su ove zemlje bile poznate po visokoj stopi zapošljavanja žena, ta je prednost opala.

Pad zaposlenosti i pojava nezaposlenosti izgleda da su karakteristike inherentne procesu tranzicije i time se dosta bavi akademska literatura (Boeri, 1994; Kornai, 1994; Standing, 1997). Može se reći da se nezaposlenost nije stvorila niotkuda, već je proizašla iz « zidova fabrika »: prikrivena nezaposlenost (nezaposlenost na radu) zamenjena je nezaposlenošću (bez radnog mesta)¹³. U Mađarskoj je pad zaposlenosti skoro 30%. Ukupan pad zaposlenosti u Mađarskoj dominantno proističe iz relativno radikalne ekonomske politike, uključujući rigorozan zakon o bankrotu koji je donet u ranoj fazi tranzicije, ali i iz razloga povoljnog sistema socijalnih davanja koji je omogućavao « izlazak » sa tržišta rada. Penzione šeme, pre svega ranije penzionisanje i invalidske penzije, su mnogima nudile dobar način napuštanja tržišta rada. Sve je ovo rezultiralo specifičnom situacijom na tržištu rada, koja se odlikovala niskim nivoom učešća, naročito kada je u pitanju starija populacija.

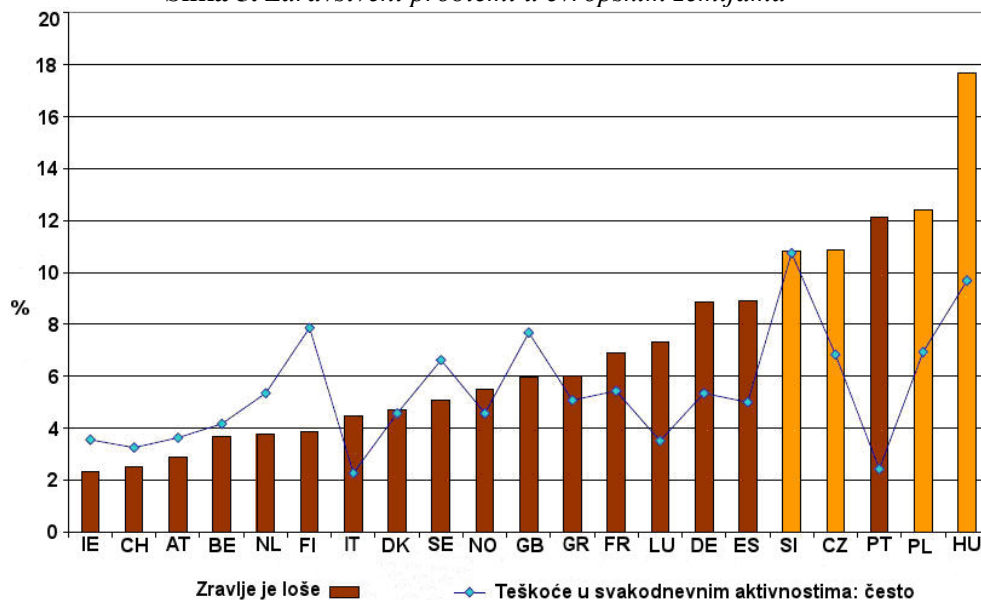
U kontekstu međunarodnih komparacija, situacija sa zaposlenošću u Mađarskoj takođe se odlikuje specifičnostima. Pre svega, nisko učešće koincidira sa relativno niskim nivoom nezaposlenosti. Stopa nezaposlenosti u Mađarskoj je 5.9%, što je niže od OECD proseka (6.9%) ali i mnogo niže od stope nezaposlenosti u Češkoj (7.8%), Slovačkoj (17.5%) i Poljskoj (19.6) (Tabela SS2.3, OECD, 2005). S druge strane, nezaposlenost u Mađarskoj se odlikuje jednim posebnim aspektom: dominantnim učešćem dugotrajne nezaposlenosti. Nezaposlenost na duži rok, osobe koje su nezaposlene 6 meseci i duže, čini 65% ukupne nezaposlenosti. Pored toga, 42% nezaposlenih zadržavaju taj status 12 meseci i duže. Zašto je ovaj pokazatelj bitan? Novija razmatranja socijalne ekskluzije (Atkinson, Cantillon et al., 2002) posebnu pažnju posvećuju dugotrajnoj nezaposlenosti, kao mogućem indikatoru. Dugotrajna nezaposlenost je specifična iz više razloga. Kako pokazuju empirijske studije, sa produžavanjem trajanja nezaposlenosti smanjuje se verovatnoća ponovnog ulaska na tržište rada (e.g. Bernardi, Layte et al., 2000). Utvrđeno je da nezaposlenost, posebno ona dugotrajna, izaziva „efekat zastrašivanja” u SAD i Velikoj Britaniji, kroz prizmu niže zarade

¹³ Kao što pokazuje slika 2.1, tržište rada, kao i celokupna privreda tokom ere socijalizma, nije bilo zasnovano na tržišnim principima. Tražnja za radom nije bila određena efikasnošću na mikro nivou, već nejasnim konstelacijama političkim i ekonomskih odluka planske privrede. Tipična karakteristika ovakvog socijalističkog sistema bila je kombinacija „mekog budžetskog ograničenja” i nestašica. Kao rezultat, mnoge fabrike su zapošljavale više radnika nego što im je u stvari bilo potrebno, akumulirajući unutrašnji višak za slučaj potrebe u budućnosti. Kao rezultat, pojavila se „prikrivena nezaposlenost” ili po Kornai-jevim rečima „nezaposlenost na poslu” (Kornai, 1992, p. 223).

u budućnosti i porasta verovatnoće ponovnog gubitka posla u budućnosti (Aru-lampalam, Gregg et al., 2001). Takođe, raste rizik od siromaštva zbog pada dohotka i zbog nemogućnosti pojedinca da finansijski premosti duže periode jer se, na primer, smanjuje ušteđevina. Dugotrajna nezaposlenost predstavlja poseban rizik od pojave siromaštva u Mađarskoj i zbog još jednog razloga. Danas, period u kojem se prima naknada za nezaposlenost može da traje najduže 9 meseci (videti Tabelu 2). Nakon isteka ovog perioda, nezaposlena osoba mora da se osloni na podršku iz svoje okoline.

Loše zdravstveno stanje pojavljuje se kao ozbiljan problem u zemljama regiona. Iako je u novije vreme došlo do produženja očekivanog trajanja života (za muškarce se kreće između 68 godina u Mađarskoj i 73 godine u Sloveniji), još uvek je ovaj pokazatelj ispod indikatora za zapadnu Evropu (WHO, 2005). Što se tiče Mađarske, ovako nizak pokazatelj rezultira iz izuzetno visoke stope smrtnosti (13.1‰ dok je EU prosek 9.5‰). Prema našim proračunima, na osnovu Evropskog socijalnog pregleda, više od 10% populacije u CIE zemljama ima poteškoća u dnevnim aktivnostima usled zdravstvenih problema. U Mađarskoj, taj udeo se kreće i do 18%. Na drugoj strani, ovaj indikator se kreće oko 2% u Irskoj i Švajcarskoj. Razlike su nešto manje uočljive, iako i dalje postoje, kada se koristi alternativni indikator samo-procene zdravstvenog stanja. Od 21 zemlje obuhvaćene ispitivanjem, Mađarska i Slovenija su zemlje u kojima se beleže najlošiji rezultati ocene zdravlja od strane ispitanika: oko 10% ispitanika je svoje zdravlje ocenilo kao „loše” ili „vrlo loše”. Nacionalni statistički podaci pokazuju da se preko jedne trećine Mađara redovno žali na zdravstvene probleme a preko jedne četvrtine ima problema sa mentalnim zdravljem (CSO podaci, citirano u NAP, 2004, p. 8).

Slika 5. Zdravstveni problemi u evropskim zemljama

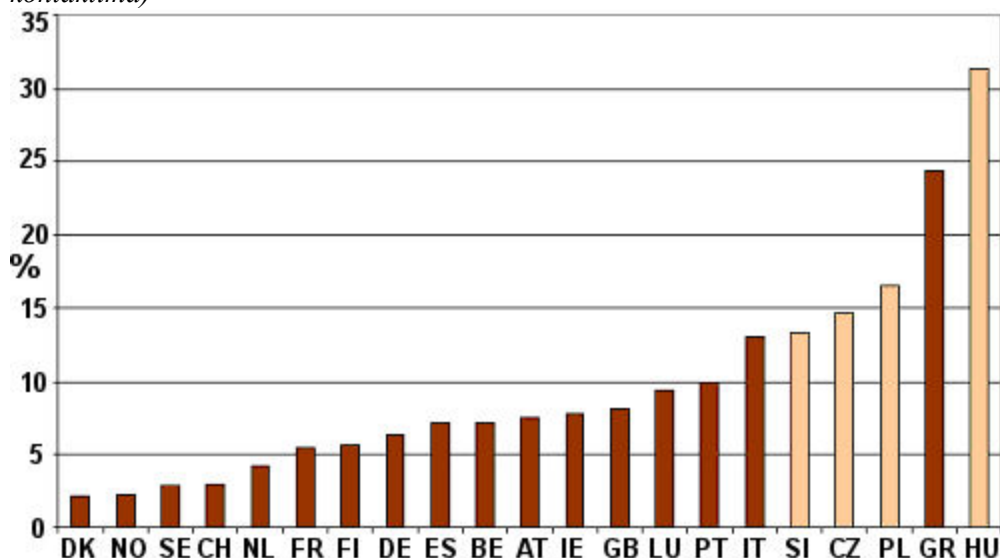


Napomene: „Da li imate teškoća¹⁴ u obavljanju svakodnevnih aktivnosti usled duže bolesti, hendikapa, opšte slabosti ili problema sa mentalnim zdravljem?” (1) da, često, (2) da, ponekad, (3) ne. „Kako ocenjujete svoje zdravlje (fizičko i mentalno) uopšte? Da li je vrlo dobro, dobro, dovoljno dobro, loše ili vrlo loše? Odgovori „loše” i „vrlo loše” su na slici prikazani kao „loše”. Ponderisana učestanost kao procenat populacije u ispitivanoj zemlji
Izvor: Evropski socijalni pregled 2002/2003, N= 37,654

Veliki broj ljudi pati od *socijalne izolacije*. Opšte je poznata činjenica da je civilno društvo u ovim zemljama još uvek slabo. Manje je poznata turobna situacija u vezi sa ličnim kontaktima. U Mađarskoj, oko jedna trećina ljudi ne susreće redovno svoje prijatelje ili rođake (Slika 6). Ovakav nalaz se ne vezuje sa specifičan set podataka koji se ovde koristi. Slični rezultati su dobijeni iz alternativnih podataka za devedesete godine (Albert i Dávid, 1998; Lelkes, 2002). Socijalna izolacija je takođe jedan od osnovnih problema i u Sloveniji, Češkoj republici i Poljskoj, kada se analizira evropska situacija, gde je oko 15% populacije izloženo socijalnoj izolaciji. Ovi nalazi upozoravaju da pitanje socijalnog kapitala može da bude jedan od najvažnijih faktora socijalne ekskluzije. Hipoteza je nedavno prihvaćena i od strane Evropske komisije, koja je u svoja istraživanja u okviru Observatorije socijalne situacije u Evropi uključila i mrežu podataka u vezi sa socijalnim kapitalom, kao dodatak „konvencionalnim” podacima u vezi sa dohodnom nejednakošću, zdravljem i demografijom. Ova grupa podataka će pružiti informacije o oblicima socijalnog kapitala širom proširene Evrope i omogućiti istraživanje faktora koji dovode do različitih situacija.

¹⁴ „Poteškoće“ = ograničenja u svakodnevnim aktivnostima

Slika 6. Socijalna izolacija u evropskim zemljama (% ljudi sa retkim socijalnim kontaktima)



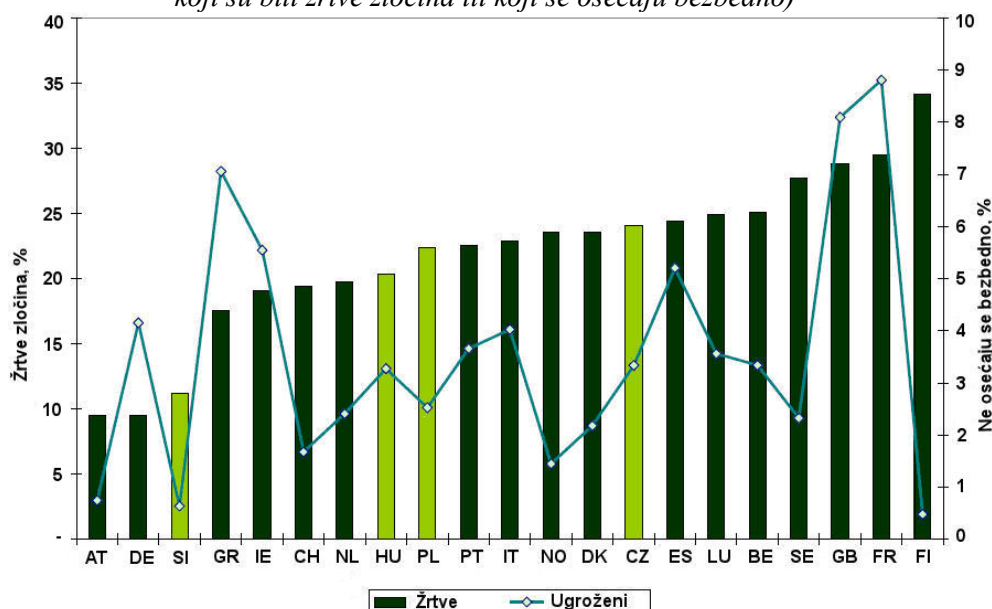
Napomene: Retki socijalni kontakti = ljudi koji se sreću sa prijateljima, rođacima ili kolegama ređe od jednom mesečno. Ponderisana učestanost kao procenat stanovništva date zemlje

Izvor: Evropski socijalni pregled 2002/2003, N= 37,654

Stope kriminaliteta su višestruko uvećane tokom devedesetih godina. Prijavljene i zabeležene stope kriminaliteta u zemljama CIE su se udvostručile u periodu između 1989. i 2002. godine, dok se u Češkoj utrostručila¹⁵. Kako su obarani autoritarni režimi, bezbednost građana se pogoršavala. Blagostanje ljudi može znatno da bude ugroženo ovim promenama u negativnom smeru. Upoređivanje nivoa kriminaliteta ipak ne pokazuje da je situacija u ovim zemljama naročito loša. Udeo Slovenaca koji su bili žrtve zločina i onih koji se ne osećaju bezbedno prilikom vraćanja kući po mraku, naročito je nizak, skoro najniži u Evropi. Interesantno je napomenuti i da je relativno nizak udeo Mađara, Poljaka i Čeha koji se ne osećaju bezbedno u svom susedstvu, između 10-12% što je znatno ispod odgovarajućeg udela u Velikoj Britaniji ili Francuskoj, gde preko jedne trećine ljudi oseća da nije bezbedno.

¹⁵ Videti: UNICEF TransMONEE 2004 Database

Slika 7. Kriminalitet i bezbednost u susedstvu u evropskim zemljama (% ljudi koji su bili žrtve zločina ili koji se osećaju bezbedno)



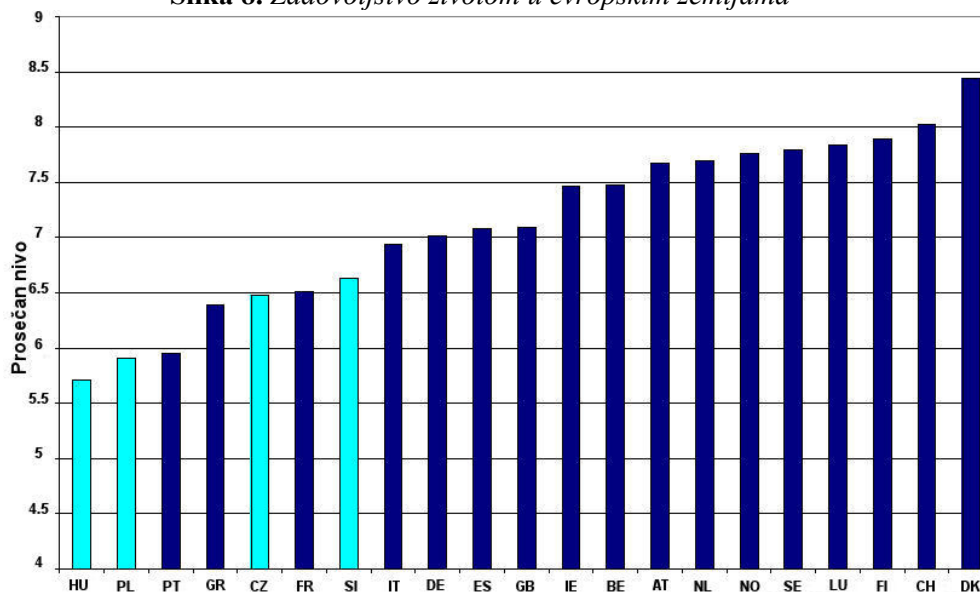
Napomene: Žrtve zločina = bili su žrtve zločina u prethodnih 5 godina (bez određivanja vrste zločina) Ne osećaju se bezbedno=ne osećaju se sigurno (ne bi osećali sigurno) da se kreću sami po mraku. Ponderisana učestanost kao procenat stanovništva date zemlje

Izvor: Evropski socijalni pregled 2002/2003, N= 37,654

Merenje subjektivnog blagostanja: zadovoljstvo životom Malo je poznato o tome koliko su ljudi bili srećni ili subjektivno ocenjivali sopstveno blagostanje tokom socijalizma. „Zvanična ideologija je tvrdila da je svaki, ili skoro svaki, član društva zadovoljan” (Andorka, 1999, 147). Istraživanja koja su nedavno sprovedena ipak ukazuju na veoma različit nivo subjektivnog blagostanja u različitim evropskim zemljama (Slika 8)¹⁶. Možemo čak reći da je postavljena nova gvozdena zavesa koja razdvaja srećniji deo Evrope od onog drugog. Postoji jasna demarkaciona linija između većine zemalja zapadne Evrope i drugih evropskih zemalja. Dalje, centralna Evropa, naročito Poljska, Mađarska i Slovenija, razlikuju se od zemalja istočne Evrope i bivšeg Sovjetskog saveza (CIS).

¹⁶ Razlike ne mogu da proističu samo iz kulturnih razlika kad je u pitanju pojam sreće. Slična „gvozdena zavesa“ izgleda da postoji i u korišćenju drugih pokazatelja, kao što je Bradburn Affect-Balance skala ili zadovoljstvo životom. Dok u evropskim zemljama preko dve trećine stanovništva tvrdi da je zadovoljno, u CIE zemljama ovaj udeo je generalno ispod polovine ukupnog stanovništva. Slične razlike postoje kada se postavlja pitanje o nedavnim pozitivnim ili nedavnim događajima koji su uticali na njihove živote (na bazi World Database of Happiness).

Slika 8. Zadovoljstvo životom u evropskim zemljama

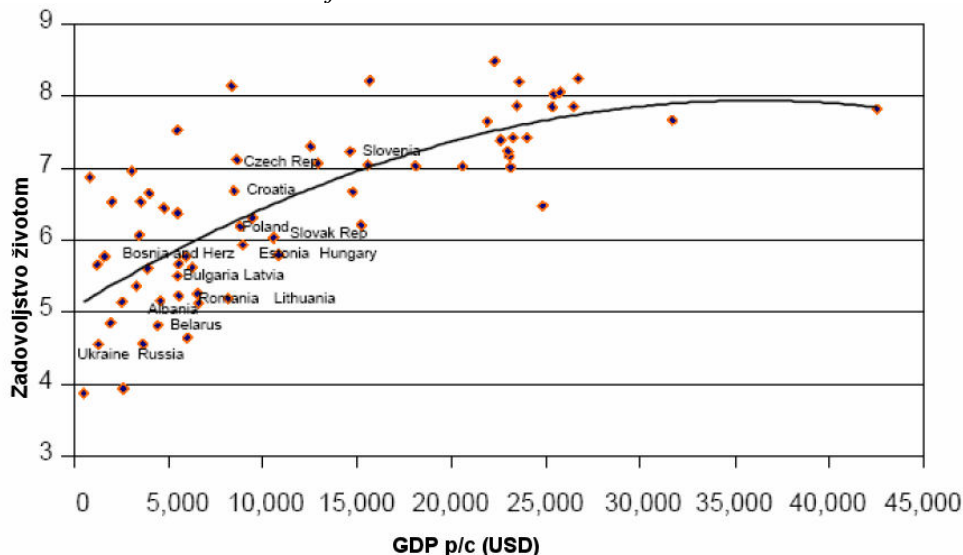


Napomene: N= 37,654. Merenje zadovoljstva životom: 'Sve u svemu, koliko ste u celini zadovoljni životom u današnje vreme?' Lestvica od 11 poena: 0=izuzetno nezadovoljni, i 10=izuzetno zadovoljni;

Izvor: Evropski socijalni pregled, 2002/2003.

Razlozi koji stoje iza ovi razlika mogu da budu povezani sa ekonomskim prosperitetom ili sa negativnim posledicama procesa tranzicije. Kao što se vidi na Slici 9, postoji pozitivna korelacija između nivoa nacionalnog dohotka i prosečnog nivoa zadovoljstva životom. Jednostavno rečeno, novac može da učini ljude srećnim. Ovakav nalaz je i pre bio evidentan u mnogim zemljama i regionima. Odnos dohodak / nezadovoljstvo je po svojoj prirodi odnos opadajućih marginalnih prinosa: veći dohodak ima tendenciju da rezultira povećanjem zadovoljstva u većini zemalja sa niskim dohtkom. Slika takođe pokazuje da odnos između dohotka uopšte nije linearan: uočljiv je značajan nivo odstupanja između zemalja sa sličnim nivoom nacionalnog dohotka.

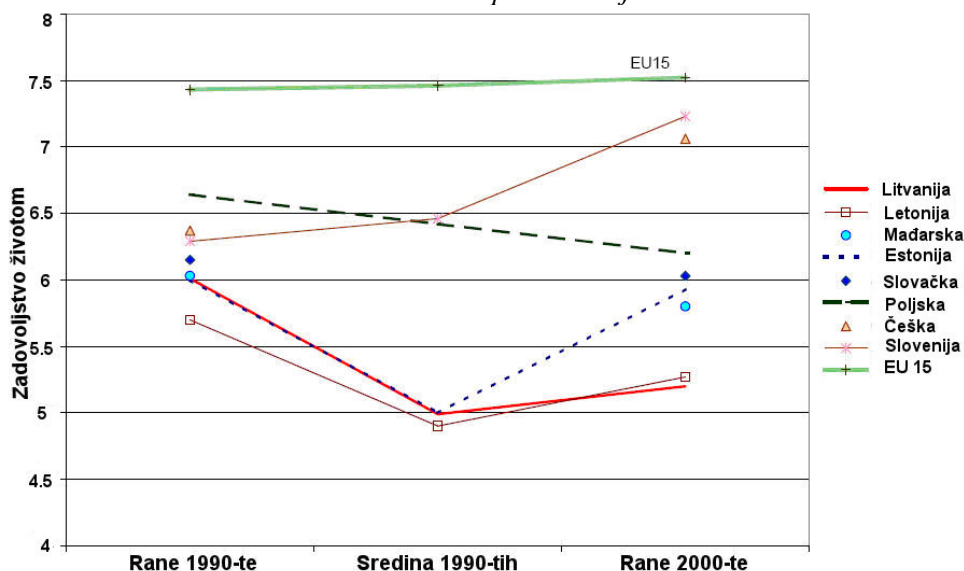
Slika 9. Zadovoljstvo životom i nacionalni dohodak



Izvor: (Sanafey i Teksoz, 2005, p. 6), kalkulacije su bazirane na World Values Survey

Dohodak, ipak, nije jedini i glavni faktor nacionalnog zadovoljstva. Kako u svojoj studiji navode Di Tella i MacCulloch, ocenjivanje zadovoljstva od strane skoro 400.000 ljudi iz zapadne Evrope i SAD pokazalo je pozitivnu korelaciju u odnosu na darežljivost države blagostanja a negativnu korelaciju sa prosečnim brojem radnih sati, nivoom ekološke ugroženosti (emisija Sox), kriminalitetom, otvorenošću za trgovinu, inflacijom i nezaposlenošću (Di Tella i MacCulloch, 2005). Subjektivni osećaj zadovoljstva ljudi u regionu bio je znatno pogoršan u godinama ekonomske tranzicije. Možemo očekivati dva pravca razvoja: po jednom gledištu, koje veliki značaj pridaje ljudskim pravima i ličnim slobodama, zadovoljstvo životom uopšte je poraslo u godinama nakon sloma komunizma. Drugo, materijalističko gledište predviđa da zadovoljstvo životom prati putanju privrednog restrukturiranja: značajni inicijalni pad praćen je kasnijim porastom zadovoljstva. Podaci, međutim, ne podupiru ni jedno od dva gledišta. Uočljivo je da se u svim zemljama (za koje su podaci dostupni), izuzev Slovenije, beleži pad zadovoljstva životom u toku prve polovine devedesetih godina (period ekonomske recesije, rasta nezaposlenosti i nejednakosti). Slovenija je zabeležila ograničenu transformacionu recesiju, što je u neku ruku bilo kompenzirano novostečenom nezavisnošću zemlje 1990. godine i političkim promenama koje su usledile. Samo u dvema zemljama, koje su stekle suverenitet, tranzicija je učinila ljude srećnijim na kraju devedesetih godina, nego što je to pre bio slučaj. U većini drugih zemalja to nije bio slučaj. Zašto?

Slika 10. Zadovoljstvo životom tokom dekade privredne transformacije u pojedinim istočno-evropskim zemljama



Izvor: World Values Surveys 1990-93, 1995-97, 1999-2002

Merenje zadovoljstva životom: „Sve u svemu, koliko ste u celini zadovoljni životom u današnje vreme?“ Lestvica od 10 poena: 1 = izuzetno nezadovoljni, i 10 = izuzetno zadovoljni.

Različiti razlozi dovode do situacije da ljudi iz centralno-istočne Evrope nisu veoma zadovoljni svojim blagostanjem. Istraživanje o determinantama zadovoljstva pokazuje da nezaposlenost, nizak dohodak, naročito pad dohotka i loše zdravstveno stanje imaju negativne efekte na blagostanje (Graham i Pettinato, 2002; Lelkes, 2005a; 2005b; Sanfey i Teksoz, 2005). S obzirom da se veliki broj ljudi suočio sa nezaposlenošću i siromaštvom – sa situacijama nepoznatim za njih, prosečan stepen zadovoljstva životom beleži pad. Objašnjenje takođe može da se pronađe i u efektu upoređivanja: kako se neki u zemlji bogate, oni koji „zaostaju” mogu da se osete frustriranim. Može se takođe promeniti i referentna grupa: sve više ljudi sopstvenu situaciju poredi sa onom u „starim” članicama Evropske unije. Sve intenzivniji politički fokus na „sustizanje” dohotka ovih zemalja podržava ovakvo objašnjenje. Kornai, u svojoj prezentaciji, ističe da je „kratko” pamćenje ljudi jedan od faktora koji stvara ovakvu situaciju.

„Pre više decenija, bili smo zasuti pritužbama pojedinaca u vezi sa nedostupnošću nekih potrošačkih artikala: trebalo je čekati mnogo godina na automobil ili stan ili telefonsku liniju. Danas izgleda da ću ja, autor knjige pod naslovom *Ekonomija nestašice* (1980), biti jedina osoba u istočnoj Evropi koja se još uvek seća ekonomije nestašica i oseća iskrenu radost što je takva ekonomija završena” (Kornai, 2005).

Dohodni i ne-dohodni indikatori: empirijski odnos

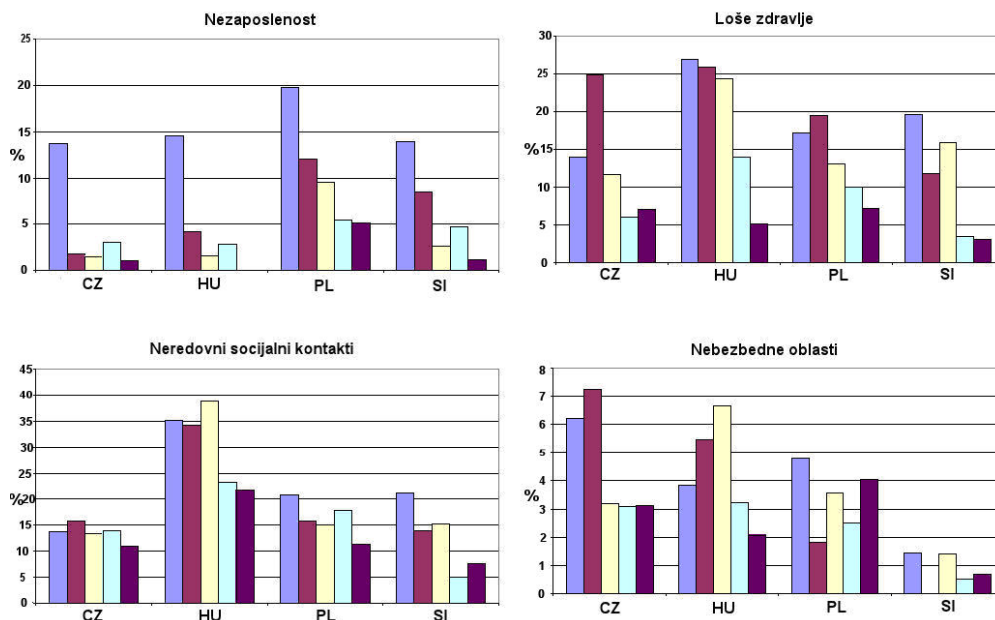
Kao što je već napomenuto, upotreba ne-dohodnih merenja socijalne ekskluzije zasniva se na dva razloga:

takva merenja otkrivaju bitne informacije o važnim aspektima života ljudi, korelacija između dohodnih i ne-dohodnih pokazatelja je ponekad slaba, tako da dohodak može slabo da predvidi ostale indikatore.

Tačka 1. ukazuje na naše motive da predstavimo podatke o zaposlenosti, zdravlju, socijalnim interakcijama i susedstvu. Deo rada koji sledi ukratko će analizirati povezanost ovih pokazatelja sa dohotkom. Osnovno pitanje je da li su siromašni ti koji su ugroženi i u ostalim aspektima. Proračuni uključuju Češku, Mađarsku, Poljsku i Sloveniju, pošto su te CIE zemlje bile uključene u Evropski socijalni pregled 2002/2003. godine. S obzirom da su opservacije u pojedinim periodima bile veoma ograničene, uočene razlike možda nisu statistički značajne za ukupnu populaciju.

Kao što pokazuje slika 11, odnos između dohodnih i ne-dohodnih pokazatelja blagostanja nije linearan, a problemi se često uočavaju kod populacije izvan siromašnih slojeva. Uočljivo je da je najsnažniji odnos uspostavljen između dohotka i nezaposlenosti: u sve četiri zemlje, nezaposlenost je najviša u najsiromašnijim slojevima. Ovakav nalaz ne iznenađuje, s obzirom da je nezaposlenost jedan od osnovnih uzroka siromaštva. Pripadnici siromašnih slojeva, ipak, nisu najlošijeg zdravlja, sa najmanje društvenih kontakata ili najlošijim uslovima života u neposrednom okruženju, što pokazuju i podaci iz ove četiri zemlje. Naravno, slaba veza između socijalne izolacije i dohotka. Siromaštvo može da utiče na sredstva za ostvarivanje socijalne participacije ali ne utiče na održavanje redovnih kontakata sa prijateljima ili rođacima. Ovaj indikator, ipak, ne pokazuje kvalitet niti veličinu mreže socijalnih kontakata već samo daje podatak da li kontakti postoje ili ne. Kada je zdravstveno stanje u pitanju, najbogatija petina stanovništva najčešće ima i najbolje zdravlje. Ova grupa se najčešće sastoji od ljudi u radnom dobu i to sa višim nivoom obrazovanja, što predviđa i dobro zdravstveno stanje. Uočljiv je umerena, ali statistički značajna, korelacija između dohotka i zadovoljstva životom. Siromašni su najmanje zadovoljna društvena grupa, jednoglasna je zaključak istraživanja sprovedenih u zapadnoj Evropi i SAD (novija istraživanja: Diener i Oishi, 2000). Ovakvi rezultati potvrđeni su istraživanjima sprovedenim u Kirgistanu, Rusiji i Mađarskoj (Namazie i Sanfey, 2001; Lelkes, 2002; Senik, 2004; Lelkes, 2005b). Izgleda da novac čini ljude srećnim, u zavisnosti od starosti ljudi, bračnog statusa, radne (ne) angažovanosti i drugih faktora.

Slika 11. Različiti pokazatelji socijalne ekskluzije i dohotka: udeo ljudi u specifičnim situacijama u okviru pojedinih dohodnih grupa, %



Napomene: Loše zdravlje: vidi Sliku 5. Neredovni socijalni kontakti = ljudi koji se sreću sa prijateljima, rođacima ili kolegama ređe od jednom mesečno. Oblasti koje nisu bezbedne = ne osećaju se sigurno (ne bi osećali sigurno) da se kreću sami po mraku

Izvor: Sopstveni proračuni na bazi Evropskog socijalnog pregleda, 2002/2003. N= 6,293

Drugi deo rada će biti objavljen u sledećem broju Panoeconomicusa.

Prevela: dr Miroslava Filipović